

ПРИНЦИП СТАРОВИНИ У ПРАВОСВІДОМОСТІ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (XIV – XVI СТ.)

THE PRINCIPLE OF OLD CUSTOM IN LITHUANIAN-RUSSIAN LEGAL CONSCIENESS (XIV – XVI C.)

Ковальова С.Г.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри історії і теорії держави і права

ДВНЗ «Чорноморський національний університет імені Петра Могили»

Стаття присвячена ролі і місцю принципу старовини у правосвідомості литовсько-руського соціуму в XIV – XVI ст. Встановлено причини затвердження вказаного принципу у суспільній правосвідомості. Показано особливості функціонування принципу старовини у правотворчій та правозастосовній практиці Великого князівства Литовського.

Ключові слова: литовсько-руське право, правосвідомість, принцип старовини, принципи правосвідомості, Велике князівство Литовське.

Статья посвящена роли и месту принципа старины в правосознании литовско-русского социума в XIV – XVI вв. Определены причины утверждения названного принципа в общественном правосознании. Показаны особенности функционирования принципа старины в правотворческой и правоприменительной практике Великого княжества Литовского.

Ключевые слова: литовско-русское право, правосознание, принцип старины, принципы правосознания, Великое княжество Литовское.

This article deals with the role and the place of the principle of old custom in the legal conscience of the Lithuanian-Russian society in the 14th – 16th centuries. The reasons for the approval of the principle in public legal conscience are determined. The features of the functioning of this principle in law-making and law-applying practice of the Grand Duchy of Lithuania are shown.

Key words: Lithuanian-Russian law, legal conscience, principle of old custom, principles of legal conscience, Grand Duchy of Lithuania.

Постановка проблеми. Дослідження правосвідомості українського соціуму на різних етапах його існування є важливим завданням нинішньої юридичної науки, оскільки дає змогу об'єктивно оцінити потенціал та тенденції розвитку суспільної правової психології та правової ідеології на теренах України. Продуктивними для наукового аналізу є періоди, протягом яких суспільна правосвідомість зазнавала якісних змін, що знаменували настання нового етапу цивілізаційного розвитку, а отже, затвердження у суспільстві нового типу правосвідомості. Одним із таких періодів є XIV – XVI ст., коли більшість українських земель перебувала у складі Великого князівства Литовського, яке, з огляду на особливості суспільного, державного і правового життя, являло собою Литовсько-Руську державу, що продовжувала традиції Київської Русі та Галицько-Волинського королівства.

Однією з найбільш помітних рис литовсько-руської правосвідомості XIV – XVI ст. була її консервативність, яка проявлялась, насамперед, у декларуванні та охороні «старовини» – здавна наявних принципів і норм, що регулювали всі аспекти життя держави. Старовина визначала і напрями правової політики Великого князівства Литовського, а також характер розвитку литовсько-руського права.

Стан опрацювання. На консервативність литовсько-руського права, а отже, і правосвідомості звертали увагу дослідники школи західноруського права (М. Владимирський-Буданов, Ф. Леонтович,

М. Любавський, М. Максимейко, О. Малиновський та ін.), які заклали традицію трактування державності і права Великого князівства Литовського як продовження давньоруських державницьких і правових традицій. Такої самої думки дотримувались українські історики та історики права XIX – початку XX ст. (В. Антонович, М. Грушевський, О. Грушевський, Р. Лашенко, М. Чубатий, А. Яковлів та ін.). Радянська історіографія успадкувала традиційне ставлення до ролі старовини у державній та правовій практиці Литовсько-Руської держави; дослідження кінця XX – початку XXI ст. продовжують вказувати на традицію. Спроба переглянути роль старовини була здійснена сучасним літuanістом Д. Вашуком. Вчений звернув увагу на те, що протягом двохсотрічного перебування більшості українських земель у складі Великого князівства Литовського їхній державний та суспільний лад зазнавав істотних змін, отже, говорити про повне збереження старовини литовською адміністрацією було б некоректним [1]. Таким чином, оцінка ролі принципу збереження старовини у практиці Великого князівства Литовського, а отже, і в правосвідомості литовсько-руського населення потребує уточнення.

Метою статті є встановлення місця і ролі старовини у правосвідомості населення Литовсько-Руської держави XIV – XVI ст.

Виклад основного матеріалу. У свідомості традиційного суспільства, яким було й литовсько-руське суспільство другої половини XIV – XVI ст., «старо-

вина» в усіх сферах життя сприймалась як одна з основних онтологічних цінностей. Непорушність устоїв, засад, «одвічного» порядку сприймалися суспільною свідомістю як заповідь непохитності наявної світобудови, стабільності та справедливості як макрокосму (загального буття), так і мікркосму (індивідуального буття). Свідомість, зокрема правова, середньовічної людини була статичною. Новизна, зміни у будь-якій царині життя для середньовічної людини не означали прогресу, вони асоціювалися із руйнацією усталеного, звичного та зрозумілого порядку, тож до змін середньовічний соціум ставився з тривогою, підозрою та несхваленням, нерідко сприймаючи їх як святотатство та аморальність.

Такий консерватизм щодо змін породжувався непевністю та нестабільністю повсякденного, сповненого реальних небезпек життя середньовічного литовсько-руського соціуму; апелювання до старовини надавало як спільноті загалом, так і окремій людині ілюзію зв'язку з минулим, що сприймалося як ідилічні «золоті часи» справедливості, стабільності та безпеки. Ідеалізація минулого та критичне ставлення до реальності характерні для патріархального світосприйняття традиційного суспільства.

Інкорпорація Литвою руських земель, яка розпочалась із XIII ст. і тривала впродовж першої половини XIV ст., хоча й відбувалась порівняно безкровно, все ж означала для руської людності настання певних змін – не лише політичних, а й соціальних. Тож із метою запобігання напруженості, конфронтації та збройних етнічних і соціальних конфліктів литовська влада проголосила принцип збереження старовини, сформульований як «старини не рухаємо, а новини не вводимо». Деклароване господарями (такий титул з XV ст. закріпився за литовськими великими князями) збереження традиційного способу життя та одвічних цінностей, відсутність помітних пересічному мешканцю Великого князівства Литовського змін породжувало лояльне і толерантне ставлення руського елемента до литовської влади, таким чином надаючи їй потрібної легітимності. Отже, політичні, соціальні, правові зміни, відбуваючись де-факто, не викликали відторгнення у руського соціуму, якщо при цьому де-юре декларувалася повага до старовини та готовність дотримуватись одвічних порядків.

Протягом другої половини XIV ст. та на початку XV ст. увага литовських великих князів (господарів), як і інших монархів країн Центрально-Східної Європи, була зосереджена в основному на проблемах зовнішньої політики, що у дусі епохи вирішувались переважно військовим шляхом. У феодальній Європі відбувався інтенсивний, але тривалий процес складання централізованих держав. В умовах властивій добі феодальної роздробленості політичної фрагментарності кордони політичних утворень не були стійкими та, відповідно, склад населення не був постійним. Влада була змушена здобути лояльність місцевого населення (принаймні, його соціальної верхівки), тож мала гарантувати недоторканність одвічних порядків, що давало населенню анексованих територій ілюзію життя у звичній системі коор-

динат, а отже, стабільності та впорядкованості буття. До того ж, військові справи не надавали можливості господарям зосередитись на питаннях внутрішньої політики. У таких умовах збереження у праві старовини, тобто орієнтація влади на регулювання суспільних відносин на анексованих землях чинними нормами, було найбільш зручним та ефективним засобом управління ними. Варто взяти до уваги й те, що і самі господарі були людьми свого часу, для правосвідомості яких збереження старовини також мало ціннісне значення. Отже, у практиці правотворення, управління державою, судочинства монархи широко застосовували формули, що вже склались як усталені і мали переконати населення у намірах влади не порушувати устоїв старовини. Наприклад, у грамоті Вітовта від 20 червня 1396 р. вказано, що Борисовці звільняються від сплати тивунам прибутку від важення (очевидно, товару); важити мали самі Борисовці «по старине перед тивуном и перед мужми» [2, с. 2–3].

Якщо XIV ст. було добою панування звичаєвого права, то у XV ст. воно стало доповнюватися правом писаним, основи якого було закладено у загальноземських та обласних привілеях і Судебнику великого князя Казимира Ягайловича. У вказаних пам'ятках декларувалося збереження «споконвічних» правових норм, але фактично право Великого князівства Литовського поряд із закріпленням правових норм, що походили з давньоруського права, активно реципувало норми римського, польського, німецького права. «Новизна» не зустрічала опору литовсько-руського населення, однак, як свідчать джерела, у судовій практиці, особливо на руських землях князівства, поряд із новими часто застосовувались старі, звичні для правосвідомості руські правові норми. Панування єдиного для всієї держави писаного права почалося з виданням Статутів Великого князівства Литовського у 1529, 1566 і 1588 рр. Статуту значно розширили сферу правового регулювання, тож було впроваджено значну кількість нових правових норм. Втім, законодавець, як і раніше, наголошував на збереженні «звичаю звиклого». Отже, литовсько-руське суспільство без протесту сприймало зміни у законодавстві, але повністю витіснити з суспільної та індивідуальної правосвідомості звичні правові норми владі не вдалося.

Підтверджуючи земельні права феодалів, великі князі у другій половині XIV – XV ст. посилялись на давність володіння; траплялися посилення на відповідне рішення монархів-попередників (одного або кількох); обов'язковою була вказівка на те, що володіння має здійснюватись «по-давньому». 22 липня 1440 р. (невдовзі після посідання господарського престолу) Казимир Ягайлович видав грамоту «ко всим Деречинцом», в якій підтверджувалося право пана Василя Копача на тримання вотчини «как держал при великом князе Витовте»; за господарським приписом мешканці Деречина мали Копача «слушати по-старому» [3, с. 2]. 9 вересня 1493 р. великий литовський князь Олександр Казимирович підтвердив пану Яцку Васильовичу Копачу право власності

на Деречин, «со всем по тому, как отец наш, король его Милость, отцу его дал» [3, с. 25]. Тож, факту давності володіння землею було достатньо для підтвердження права власності на неї. Безумовно, важливу роль у підтвердженні відігравало те, що земля являла собою вотчину, тобто спадкову власність, але заслуговує на увагу те, що власники вотчини звертались до чергового монарха за підтвердженням свого права на неї.

Доведена давність володіння гарантувала підтвердження права власності на маєтності і у другій половині XVI ст., коли у державі складався концепт монаршого суверенітету і сюзеренно-васальні відносини все виразніше трансформувались у відносини підданства. У 1551 р. в Уставах, наданих Литві на Віленському сеймі, Сигізмунд II Август запевнив землевласників: «Яко ся предки его милости к вашим предком <...> водле заслуг их заховывали, тым же тож обычаем и его милость к вам подданным своим заховати ся рачил, водле давного обычаю» [4, с. 26]. Тож зміни у суспільних відносинах ще не знайшли відображення у правосвідомості, що, очевидно, свідчить про міцно вкорінене у соціальній правосвідомості уявлення про старовину як важливу суспільну та моральну цінність.

Процеси еволюції литовсько-руського суспільного, державного, правового життя інтенсифікувались з другої половини XV ст., із ліквідацією удільної системи та формуванням централізованої держави. Влада великих князів поступово зміцнювалась, вони підпорядковували собі колишні удільні князівства. Однак господарі, юридично закріплюючи свою суверенну владу над колишніми уділами спеціальними грамотами, як і раніше, під час встановлення повинностей населення посилались на старовину. Наприклад, 28 березня 1468 р. Казимир Ягайлович повідомляв маршалку Волинської землі Олизару Миловичу про своє рішення по скарзі Туризьких міщан, котрі відмовлялись від давання підвод для господарських потреб. Господар зобов'язав міщан давати підводи і виконувати інші повинності, «подлуг давнего звичаю» [3, с. 18]. Отже, посилання на старовину надавало нормативним правовим та правозастосовчим актам легітимності не тільки в очах населення, а і в очах самої влади.

За правовими уявленнями литовсько-руського населення, «старовина» могла надавати правомірності претензіям незалежно від соціального статусу суб'єкта. Так, у 1444 р. Троцький воевода Іван Монвид виніс рішення у справі Бастунів проти Круповичів. Обидві родини, як це впливає з контексту, були великокнязівськими підданими. Позивачі Бастуні намагались примусити відповідачів Круповичів до участі у сплаті данини сумісно з ними; Круповичі вмотивували свою відмову тим, що вони «по жалованью великого князя Витовта дани не давали пры Витовте, ани пры Швитрикгайле, ни пры Жыкгимонте, ани пры сем, пры нашом господари, великом князи Казимери». Справа була вирішена на користь Круповичів [2, с. 15]. Тож звільнення від сплати феодальної ренти за «старовиною» (навіть

якщо вона налічувала приблизно 40–50 років), з точки зору правосвідомості господарського судді, було правомірним.

З метою глибшого розуміння цінності принципу збереження старовини для литовсько-руської правосвідомості варто звернутись до судового рішення, винесеного Сигізмундом II Августом 30 серпня 1555 р. по скарзі овруцьких міщан і замкових слуг Матвія Тарілка і Грідка Плаксича на овруцького державця Криштофа Кмитича. У скарзі вказувалось, що державець примушував Тарілка і Плаксича до робіт у намісницькому дворі та господарстві, зокрема й тих, що становили певну користь для здійснення Кмитичем своїх адміністративних функцій. Однак таке протягування їх до робіт «в томъ имъ новину уводитъ и трудности задаеъ <...> а они на то з веков не повинъни». З метою підтвердження правомірності претензій скаржників великий князь звелів опитати свідків, якими стали зем'яни, тобто особи, нижчі за соціальним статусом, ніж шляхтич Кмитич, але вищі, ніж Тарілко і Плаксич. Свідки-зем'яни підтвердили, що «на жадъные послуги державец своих тамошних овруцких ани тежъ подъводъ подъ них давати не повинъни, одно мають стеречи у воротъ замковых зъ щитомъ и з рогатиною», при цьому послались не на письмові документи, а на те, «яко их память знесетъ и яко то отъ отъцовъ своих слыхали». Тож «старовина», можливо, не була встановлена надто давно, а налічувала термін, що дорівнював тривалості життя одного покоління. Великий князь не став виносити рішення одноосібно, а «с Паны Радами <...> коло того намову вчинивши, тых мещан и слугъ <...> овруцких при старине их заставили и симъ листомъ нашимъ zostавуемъ навечность» [5, с. 45]. Отже, господар, вислухавши усні свідчення мешканців Овруча, не наважився накладати на замкових слуг повинності, які б могли сприяти ефективнішому виконанню місцевою адміністрацією управлінських функцій, а отже, відповідали великокнязівським інтересам. Порадившись із Пани Радою і таким чином розділивши з ними відповідальність, монарх вчинив згідно із старовиною, хоча і всупереч власним інтересам.

Наприкінці XV ст. у Великому князівстві Литовському розпочав функціонування становий представницький орган – Великий вальний сейм. Впровадження сейму означало трансформацію форми правління держави: ранньофеодальна монархія поступилася місцем станово-представницькій монархії; зміна форми правління не вписувалась у концепцію збереження старовини. Запроваджувалась практика активної участі соціальної еліти в управлінні державою, що значно розширило політичні права магнатів і шляхти. Отже, поглибилось соціальне розшарування суспільства, більш виразними стали станові межі. Однак, незважаючи на кардинальні зміни у державному механізмі та соціальній структурі населення, зміни у правосвідомості відбувались значно повільніше: навіть у другій половині XVI ст. великі литовські князі продовжували традицію апелювання до давніх порядків і звичаїв. Відмовляючи

шляхтичам, що на сеймах звертались із петиціями, господарі посилались на практику старовини – наявні норми звичаєвого права. Так, в Уставах, наданих Литві на Віленському сеймі 1551 р. Сигізмундом II Августом, вказувалось: «<...> его королевская милость <...> иж пак яко бы не рад новых речей на сее паньство свое отчизное взносил, так же бы теж и старых речей не хотел ни в чом опущати», «в той речи его милость наче нового не рачил починати, одно так ся в том заховывати рачил, яко было и перед тым, за предков его милости» [4, с. 28, 29]. Відмовляючи на прохання депутатів від земель Жемайтійської і Волинської, заявлені на третьому Віленському сеймі 1554 р., великий князь пояснив своє рішення тим, що прагнув «заховати при мочи старый обычай» [4, с. 58]. У 1576 р. Стефан Баторій в окружній грамоті надав суддям вказівку судити за Статутом Великого князівства Литовського, а у випадку прогалин у ньому – за звичаєвим правом: «<...> всякие sprawy, врядом Вашей милости сенаторским, также врядом земским и гродским поветовым належные, под зверхностью и титулом нашим Господарским рядили и справовали, и sprawy судовые водле обычаю права посполитого и Статуту Великого княства Литовского отправовали» [4, с. 190]. Лише у Статуті 1588 р. було закріплено норму, згідно з якою у разі прогалини у

праві суддя мав використати аналогію права, застосувавши норму «за прикладом інших прав християнських» (розд. IV, арт. 54) [6, с. 162]. «Старина» поступово витіснялась не лише у писаному праві, але й у правосвідомості литовсько-руського населення.

Висновки. Отже, у феодальному литовсько-руському соціумі «старовина» сприймалася як важлива онтологічна цінність та запорука існування звичного порядку речей, суспільної стабільності та безпеки. Декларування принципу збереження старовини стало одним із чинників легітимації литовської влади на руських землях. Правосвідомість литовсько-руського населення сприймала старовину як обов'язкову та невід'ємну ознаку «доброго» закону або справедливого правління монарха. Тож в очах спільноти посилення на старовину додавали авторитету нормативним актам та рішенням суду або адміністрації – як місцевої, так і центральної. Протягом XIV – XVI ст. відбулися істотні зміни у державному, соціальному, правовому житті Великого князівства Литовського, внаслідок чого принцип дотримання старовини фактично перетворився лише на гасло, хоча для суспільної правосвідомості і не втратив аксіологічного значення. У правотворчій та правозастосовчій практиці посилення на старовину залишалися актуальними до кінця XVI ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вашук Д.П. До історії повсякдення Великого князівства Литовського (інститут «старини» за матеріалами 32-ї Книги Записів) / Д.П. Вашук // *Ukraina Lithuanica*. – Т. II. – К., 2013. – С. 193–208.
2. Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 1. – СПб.: Типография П.А. Кулиша, 1846. – 424 с.
3. *Archiwum książąt Sanguszków*. – Т. III. 1432–1534. – Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1890. – 556 s.
4. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 3. – СПб.: Типография Э. Праца, 1848. – 316+14 с.
5. Литовская Метрика. 4-я книга записей. – Вильнюс: Изд-во Вильнюсского университета, 2004. – 212 с.
6. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. III. – Кн. II. Статут Великого князівства Литовського 1588 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. – 568 с.